

**Якусик Д. В. “Квазизакони” как одна из причин возникновения юридических коллизий.**

Анализируется одна из актуальных и наиболее острых проблем современной законодательной системы – проблема юридических коллизий. С позиций философии права и системного анализа юридическая коллизия рассматривается как проблемное явление, которое нарушает нормальное функционирование системы нормативных правовых актов в системе права. Особенное внимание уделено определению понятий юридической коллизии и “квазизакон”. В научном исследовании отображены причины возникновения юридических коллизий через новый юридический феномен – “квазизакон”.

**Ключевые слова:** “квазизакон”, коллизия, юридическая коллизия, нормативно-правовой акт, система права.

**Yakusik D. “Quasilaws” as one of reasons of origin of legal collisions.**

The article is devoted to analysis one of the most actual and pointed problems of contemporary legislation system – the problem of legal collisions. From position legal philosophy and system analysis the legal collision is considered to be a problem phenomenon breaking a normal function of legislation acts system in legal system. Definition of the legal collision and “quasilaw” is given special attention. In scientific research reasons of origin of legal collisions are represented through the new legal phenomenon – “quasilaw”.

**Keywords:** “quasilaw”, collision, legal collision, normatively-legal act, legal system.

## КАНОНІЧНЕ ПРАВО

УДК 94+172.3(477)“18/19”

**Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д.**  
**Національний педагогічний університет**  
**імені М. П. Драгоманова**

### **ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ СТОСУНКИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЗНАКОМ КРІПОСНОГО ПРАВА (20-і рр. XVIII – середина XIX ст.ст.)**

Автори розкривають особливості державно-церковних стосунків в українських землях з 20-х рр. XVIII ст. до середини XIX ст., перетворення Церкви в Російській імперії у знаряддя державного управління.

**Ключові слова:** “Святіший Український Синод”, Російська імперія, Феофан Прокопович, Українська Греко-Католицька Церква, Київська митрополія, Православна Церква, Римо-Католицька Церква, Галицька митрополія, державно-церковні стосунки.

Питання державно-церковних відносин, перетворення Православної Церкви у знаряддя державного управління у синодальний період часів кріпосного права у Російській імперії, становищу Римо-Католицької та Греко-Католицької церков після поділів Речі Посполитої, торкалися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, серед яких слід назвати І. Власовського, М. Грушевського, В. Липинського, О. Лотоцького, Н. Нікольського, Н. Стоколос, П. Шкраб'юка, Б. Боцюрківа, І. Ісіченка, Л. Тимошенка, М. Обушного, О. Шуби, В. Ульяновського, І. Огієнка, Д. Дорошенка, О. Крижанівського, Д. Стеновика, Ю. Федоріва, С. Мудрого та ін. Незважаючи на численні праці, у яких висвітлена історія християнських церков на українських землях зазначеного періоду, багато аспектів проблеми висвітлені фрагментарно, або взагалі

залишилися поза увагою.

**Мета статті** полягає у виявленні закономірностей перетворення Церкви в Російській імперії у державну інституцію при допомозі якої царизм здійснював посилення соціального, духовного і національного гніту українського народу під знаком кріпосного права, а також у висвітленні становища Римо-Католицької та Греко-Католицької церков на приєднаній до Росії Правобережній Україні, а також Холмщині та Підляшші після поділів Польщі та на українських землях, що увійшли до складу Австрії, а згодом Австро-Угорської імперії.

Наступ на автономні права Української Церкви, на які спочатку погодилася Москва (право обирати митрополита, який був другим після Московського патріарха, на власних соборах, підпорядкування Київському митрополитові монастирів, право церковного суду, власна незалежна друкарня тощо), особливо поширилися після скасування Петром I (1672–1725 рр.) у 1721 р. патріаршества і призначенням для керівництва Церквою Духовного Колегіуму, повністю підпорядкованого Сенатові. Колегія розпочала свою роботу 14 лютого 1721 р. й одразу ж отримала назву “Святішого Урядового Синоду” і була підпорядкована царській владі в особі обер-прокурора. Царя було проголошено главою Церкви з вирішальним голосом під час призначення єпископів, а також при вирішенні інших важливих справ Церкви. Джерелом права для Церкви стала воля і влада світського монарха [1, с. 440]. Ідеологія просвіченого абсолютизму запанувала над Церквою. Згодом було скасовано традиційний для Української Православної Церкви соборний устрій.

З метою легалізації здійснених змін, коли Синод уже розпочав свою роботу, Петро I звернувся до східних патріархів з метою визнання ними нової форми управління Церквою в Російській імперії та церковної установи, покликаної здійснювати це управління. Звернення царя до Константинопольського патріарха від 30 вересня 1721 р. містило у собі значною мірою адаптовані матеріали щодо здійсненої реформи, де були зняті найгостріші питання, які б могли викликати негативну канонічно-правову оцінку прийнятих документів. Цар просив також патріарха Ієремію клопотати про підтримку здійснених реформ перед Олександрійським, Антіохійським та Єрусалимським патріархами. Приблизно через два роки Константинопольський та Антіохійський патріархи утвердили новий устрій Російської Православної Церкви, а Олександрійський та Єрусалимський патріархи так і не висловили своєї позиції щодо проведених змін. Однак у тій історичній ситуації, коли Російська імперія набирала все більшого політичного впливу та продовжувала відігравати провідну роль у православному світі, імператор та його оточення поставилися спокійно до факту відсутності номінального підтвердження правоти своїх дій у галузі державно-церковних стосунків з боку двох східних патріархів.

Кінцевим результатом запровадженої реформи “З основного погляду реформатора на завдання державного життя церква мала у своїй ділянці служити державі, – зазначав О. Лотоцький. – З того погляду самостійне та обособлене існування патріархату не входило в його плани. Існування патріарха, особа якого своїм значінням затінювала царя, Петро I вважав за невідповідне державним інтересам, навіть за небезпечне для держави. Ся пересадна оцінка патріаршої влади не могла, на думку Петра, надщербити повноту влади самодержавної і спонукала реформатора скасувати патріархат та авторитетну в очах народу патріаршу гідність заступити

колегіальною формою правління, яка була б тісно зв'язана з загальною системою державної адміністрації та цілком залежала б від самодержавної влади” [5, с. 409].

На початку свого існування “Святіший Урядуючий Синод” дістав широкі повноваження, а у системі органів державної влади був урівнений із сенатом і підпорядковувався безпосередньо імператорові. За відсутності царя спільні рішення синоду та сенату отримували силу закону. Синод мав законодавчу, адміністративну та судову владу.

Як законодавчий орган Синод міг за погодженням з верховною священною владою видавати акти, що стосувалися справ віри. Адміністративна влада синоду розповсюджувалася на питання дотримання чистоти віри, врегулювання проблемних питань та розколів всередині церкви, забезпечення функціонування механізму церковного управління, обрання єпископів, справ церковної освіти та матеріального забезпечення церкви, а також розгляду літератури духовного змісту, дослідження чудотворних ікон, мощів тощо. Як орган судової влади Синод міг судити своїх членів та представників єпископського корпусу, був вищою судовою інстанцією для єпархіальних судів та єпархіальної влади загалом, на дії яких приймав апеляції, він вирішував справи, пов'язані із шлюбами і розлученнями, якщо вони потребували його особливого розгляду, а також міг виносити найвищу кару – анафему.

Синод повинен був складатися із 12 осіб, три з яких мали бути архієреями, а решта могла мати різні ступені духовного достоїнства. Перший склад Синоду налічував 11 осіб на чолі з президентом Синоду митрополитом Стефаном Яворським та двома віце-президентами – архієпископами Феодосієм Яновським та Феофаном Прокоповичем. Всі вони походили з України, хоча і займали відповідні посади на території Росії: перший, як зазначалося вище, довгі роки був місцеблюстителем патріаршого престолу, архієпископ Феодосій посідав Новгородську кафедру, а архієпископ Феофан – Псковську. Серед чотирьох архімандритів, які займали посади радників Синоду, двоє також походили з України (архімандрити Гавриїл Бужинський та Єрофей Прилуцький). Однак така перевага серед членів Синоду виходців з України ніяк не позначалася на його роботі щодо Церкви в Україні. Достатньо сказати, що запропоновані у 1722 р. Синодом кандидатури на заміщення Київської митрополичої кафедри включали як українців, так і великоросів. Синод не ставив питання про обрання Київського митрополита відповідно до історичної традиції. Визначений царем на Київську кафедру вихованець Київської духовної академії архімандрит Тихвинського монастиря (Новгородська єпархія) Варлаам Вонетович був іменований архієпископом Київської єпархії, а не митрополитом “Київським і Малої Росії”. Таким чином він втратив значення першоієрарха Київської церковної області.

З появою Синоду було уніфіковано також і управління єпархіями. Замість казенних приказів, що провадили усі духовні справи на рівні єпархій, з постановом синоду формуються колегіальні духовно-адміністративні установи – консисторії, що склалися виключно з ченців. Починаючи з 1768 р. до їхнього складу стали зараховуватися і представники білого духовенства, згодом їхня кількість була урівнена, а з XIX ст. ченців у консисторії на стало взагалі. Цей період державно-церковних стосунків загалом був позначений посиленням тенденції до централізації управління церквою, що проявилася у перепідпорядкуванні секретарів консисторій обер-прокуророві Синоду замість підпорядкування правлячому архієреєві, як це було

раніше. Проте навіть колегіальний характер органу церковного управління не влаштував верховну світську владу. Тому імператорським указом від 11 травня 1722 р. до синоду було представлено генерал-прокурора, посада якого згодом трансформувалася в обер-прокурора Св. синоду. Відповідно до цього указу "...необхідно було в синод вибрати із офіцерів доброго чоловіка, який би мав сміливість і міг управління синодських справ знать". Таким чином керівництво синодом переходило в руки цивільної людини, яка виконувала тут роль "ока государевого".

Значення і вага обер-прокурора в Синоді змінювалися впродовж усього XVIII, а в XIX ст. його посада стає небувало впливовою. Його адміністративні, наглядові та контрольні функції дорівнюють за своїм обсягом подібним функціям інших міністрів. Обер-прокурор представляв Синод у вищих органах влади, прямо керував частиною синодальних підрозділів, що перетворювало його на фактичного керівника Синоду, а відтак і Церкви загалом.

Надалі вага і вплив Синоду у структурі влади, а також його внутрішня архітектоніка багато разів змінювалася, удосконалювалися форми контролю за діяльністю Синоду з боку імператорської влади, в його структурі з'явилися фіскальні органи тощо. Через посередництво Синоду Церква все помітніше вмонтовувалася в структуру політичних органів держави, на яку, крім іншого, покладалася обов'язки політичного змісту та обов'язкової пропаганди владного режиму, що часто входило в глибоке протиріччя із засадничими принципами діяльності Церкви. Достатньо згадати про обов'язок священства порушувати тайну сповіді, коли йшлося про справи політичного характеру, слідкувати за настроями віруючих та інформувати про це владу, унеможливлювати контакти людей з дезертирами, людьми без певних занять. Отже, починаючи з 20-х рр. XVIII ст., Церква з фактичної прислужниці держави формально перетворюється у знаряддя державного управління. А з початку XIX ст. термін "Церква" в офіційному вживанні замінено на словосполучення "відомство православного ісповідання".

Така модель державно-церковних стосунків проіснувала аж до історичного фіналу Російської імперії і, по суті, багато в чому визначила характер відносин між державою і Церквою в часи новітньої історії. Більшість дослідників вбачають її недосконалість саме у відході від засад устрою Православної Церкви, що були характерні для організації її життя в Київській Русі та в пізніші історичні періоди на українських та білоруських землях.

Дослідники петровських реформ, у тому числі і реформи церковного управління та державно-церковних відносин, в Російській імперії того часу сходяться на думці, що основним джерелом новацій, що їх запроваджував Петро I, була західна суспільно-політична думка. Відомо, що російському імператорові імпонували протестантські підходи до врегулювання державно-церковних стосунків, що базувалися на керівництві світським правителем (прямо або опосередковано – через уповноважений ним орган) Церквою, як це було зроблено в Англії та інших країнах, де протестантизм домінував у релігійно-духовному житті. Такі ж підходи сповідував і сам автор церковної реформи в Російській імперії архієпископ Феофан Прокопович. В основі запропонованої ним конструкції державно-церковних відносин лежав відомий принцип – "чия влада – того й церква", що вступав у протиріччя із засадничими

принципами життєдіяльності Православної Церкви та її взаємовідносин із світською владою.

Основною засадою устрою православних церков є соборність. Ця канонічно-правова норма передбачає певний рівень представництва від різних церковних структур при вирішенні проблем, що постають перед Церквою як у її внутрішньому житті, так і поза нею. Однак Синод, навіть у первинному його варіанті, мислився і утворювався не як представницький, а як виконавчий орган, оскільки укомплектовувався духовними особами, які були визначені царем, а не представляли певні церковні структури. Виконавчий характер синоду ще більшою мірою проявився зі зміцненням ролі обер-прокурора, а відтак соборні начала облаштування церковного життя відступили на задній план. Не випадково, що впродовж майже 200-літнього синодального періоду в Російській Православній Церкві не відбулося жодного собору. Це вступало у повне протиріччя з історичними засадами церковного життя в Україні і тому особливо жорстоко позначалося на його розвитку.

З 1722 р. Святійший Синод подавав цареві кандидатури на вакантну кафедру Київського митрополита, а також призначав єпископів. За період XVIII–XIX ст. в Україні не скликалися церковні собори. Парафіяни не мали права обирати собі священика, архимандритів та ігуменів для управління монастирями призначала Москва, українські братства були ліквідовані, їхнє майно конфісковано, запроваджено цензуру на церковні видання, раніше видані в Україні книги заборонені. Цариця Катерина II заборонила виголошувати проповіді українською мовою, почалося зрощення богослужіння.

У Синодальний період русифікація Православної Церкви в Україні йшла швидкими темпами, руйнувалися залишки колишньої самобутності. Отже, в Україні чітко простежуються акцентовані дії духовної влади, спрямовані на викорінення тих рис народної релігійності, нівеляція Православної Церкви, умови існування якої не відповідали ортодоксальній візантійсько-московській формі православ'я.

Однак ні зовнішні обставини, пов'язані з політичною залежністю українських земель, ні відсутність власної державності, що тягли за собою і духовно-релігійну залежність нашого народу, не змогли повністю нівелювати прагнення українців до відновлення історичних засад свого церковного життя, що складала собою суттєвий елемент загальної конструкції державно-церковних відносин у минулому. Так, наприклад, усі без винятку правлячі архієреї, які призначалися на київську кафедру Синодом у період між царюванням Петра I та Катерини II, у тій чи іншій мірі намагалися ставити питання про відновлення історичного значення Київської митрополії та її автономного статусу у складі Російської Церкви, що дозволило б їй більшою мірою зберігати особливості релігійного життя українців на Лівобережжі. Навіть у часи перебування на київській кафедрі архієпископа Рафаїла Заборовського, який був одним із найближчих сподвижників Феофана Прокоповича, обставини склалися таким чином, що імператриця Єлизавета повернула київському архієрею титул "митрополита Київського, Галицького і Малої Росії". Однак попри те, що в цей період в українських землях було відновлено і гетьманство, говорити про якісь особливості державно-церковних відносин в Україні у цей період не доводиться. Повернення відповідного титулу Київському митрополитові зовсім не означало повернення самій митрополії значення церковної області, відновлення виборності

єпископату тощо.

У цьому сенсі нічого нового для православних українців не принесли і реформи імператриці Катерини II (1729–1796 рр.), яка за хрещенням була лютеранкою, але згодом, з необхідності, прийняла православ'я. Як і західні просвітителі Катерина II використовувала релігію як засіб для підтримання порядку у державі і стабільності у суспільстві. Вона, як відомо, в рамках розпочатої роботи по створенню нового кодексу державних законів – “Уложення”, відповідним маніфестом вимагала подати в тому числі і “Пункти о вигодностях малоросійського духовенства”. Однак ця робота була організована в такий спосіб, що напрацьований українським духовенством та іншими суспільними верствами документ щодо автономності православних в Україні, був вихолощений Синодом, а вся реформаційна робота припинена з причин початку війни з Туреччиною у 1768 р. Надалі владою імперії було вжито кілька серйозних кроків, спрямованих на цілковите нівелювання особливостей релігійно-духовного розвитку України, що ще більшою мірою інкорпорували православних українців до Російської Православної Церкви і практично повністю зняли питання про збереження особливостей державно-церковних стосунків в українських землях.

Важлива роль у одержавленні православ'я належала духовенству, яке сприйняло зміни у літургійній практиці і запровадило царські служби. Вплив держави на виконання пастирських обов'язків посилювався. Для духовенства провідною стала теза про служіння державі й самодержцю як помазаннику Божому на землі. За допомогою проповідей і співбесід формувалася єдиний православний простір імперії. Водночас держава встановлювала жорсткий контроль за духовним життям православних громад насамперед через таїнства сповіді та причастя. Щодо православного населення застосовувалася державна політика поступового, повільного, без особливого темпу залучення до централізовано-уніфікованої церковної системи [3, с. 11].

До виразних нівелюючих кроків слід віднести такі акції як секуляризація у 1768 р. церковних і монастирських земель і маєтків, майна, які були передані у власність держави, запровадження штатів для духовенства, внаслідок чого священників перевели у ранг держслужбовців, т. з. “разбор”, дітей українського духовенства по інших суспільних станах, у разі якщо вони з тих чи інших причин не потрапляли в стан духовенства. Ці та інші кроки повністю усунули різницю як в управлінні церквою в Україні, так і в характері державно-церковних стосунків тут по відношенню до Росії. Від цього часу особливості функціонування православного релігійно-церковного комплексу в Україні зберігалися лише в низовій ланці церковної організації та на парафіально-побутовому рівні. Як зазначав проф. О. Лотоцький, “незважаючи на всі нівеляційні заходи російського духовного і світського уряду, тому не вдалося викоринити самої засадничої думки про українізацію служби Божої, тенденція зближення богослужбової мови до мови живої не викоринялася з свідомості церковної громади, як не викоринялася думка про переклад Св. Письма на живу мову. Але фактично доклати цю думку можна було лише після того, як українська церква звільнилася з свого полону і перемінилися умови, що перешкоджали їй задовольнити свої властиві церковно-національні змагання” [5, с. 450] Крайнім підтвердженням цих слів стали події ХХ ст., що неодноразово свідчили про намагання православних українців відродити незалежність власної Церкви.

Вже початок зазначеного історичного періоду державно-церковних відносин в

українських землях вирізнявся новою їхньою якістю, що визначалася трансформацією віросповідної монолітності українського народу у початкову фазу його поліконфесійності, пов'язаної, у першу чергу, з утвердженням тут греко-католицизму та протестантизму. Природно, що різні державні утворення, до складу яких входили українські землі, по-різному ставилися до цих церков, особливо з урахуванням того значення, яке відігравав релігійний чинник у справі інтеграції тогочасного суспільно-політичного простору.

Заключні десятиліття XVII ст., як вже зазначалося, стали своєрідним вододілом української історії, а відтак і історії державно-церковних відносин. Врегулювання польсько-московських протиріч (Андрусівський мир 1667 р. та “Вічний мир” Москви з Польщею 1686 р.) у кінцевому підсумку здійснилося ціною українських земель і стало відправною точкою сповненого драматизму історичного шляху другої за своєю питомою вагою церкви українців – Української Греко-Католицької Церкви.

У попередніх наших працях вже йшлося про сприяння з боку польської влади процесові розбудови Католицької та Греко-Католицької церков на українських землях, що підпорядковувалися Польській Короні. Це, як зазначалося вище, вело до утисків православних та різного роду суспільних потрясінь, найбільшим серед яких була національно-визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

Наслідком усіх цих подій стає те, що Українська-Греко-Католицька Церква в кінці XVII ст. переживає часи свого найбільшого географічного розширення. Суб'єктами унійного процесу стають Мукачівська (1646 р.), Перемишльська (1691 р.), Львівська (1700 р.) та Луцька (1702 р.) єпархії. Напередодні першого поділу Польщі 1772 р. на Правобережжі України проживало всього 200 тис. православних, об'єднаних у 20 православних парафій, підпорядкованих Переяславському єпископові, резиденція якого була за Дніпром, на території, підконтрольній Росії, та два мільйони греко-католиків, організованих у 1900 уніатських парафій [11, с. 298-299]. І хоча цей період у греко-католицькій історіографії іменується “золотою добою”, він також був сповнений протиріччями і тривогами. З одного боку, завдяки сприянню польської влади, яка фактично йшла на порушення положень “Вічного миру” з Російською імперією і утискала православних, греко-католики укріпили свої позиції на величезній території та всебічно зміцнили свою Церкву, провівши Замойський синод 1720 р., що повіришував величезну кількість релігійно-церковних, душпастирських та літургійних питань. З другого боку, така політика Варшави легітимізувала і без того активні експансіоністські настрої Москви щодо українських, а пізніше і до власне польських земель. Поруч з цим греко-католики навіть в часи своєї “золотої доби” постійно відчували загрозу латинізації, що була на той час синонімом ополячення українців. Практично усі греко-католицькі митрополити, які керували Церквою, змушені були приділяти цьому питанню неослабну увагу. Особливо на цьому поприщі вирізнялася своєю діяльністю митрополити Лев Кішка (1714–1728 рр.), Атанасій Шептицький (1729–1746 рр.) та Флоріан Гребницький (1748–1762 рр.). Останній навіть скликав у 1753 р. єпископську конференцію у справі захисту своєї Церкви від латинізації та інформував з цих питань Апостольську столицю.

Однак уже за часів наступника Флоріана Гребницького митрополита Пилипа Володковича (1762–1778 рр.) Греко-Католицька церква українців потрапляє у зовсім нові умови життя і діяльності. Послаблення Польської держави та прихід на польський

престол симпатика Російської імперії короля Станіслава Понятовського (1764–1798 рр.) призвели до трьох послідовних поділів Польщі, за умовами яких основний греко-католицький ареал відходив Російській державі. Ці суспільно-політичні та релігійно-духовні трансформації реалізувалися в українських землях у найжорстокіший спосіб через масові повстання, що отримали назву Гайдамаччина і Коліївщина, які були відчайдушною спробою українських гайдамаків та селян на Правобережжі позбутися ненависного польського панування. Зважаючи на те, що переважна маса населення – 2 мільйони, зазначає дослідник Коліївщини П. Мірчук – була уніатською і тільки 200 тисяч православними, то звідси випливає, що в гайдамацькому русі брали участь головно греко-католики, а потерпіли в ньому польські пани – займанці та їхні сателіти. Тому, підкреслює П. Мірчук, це була війна не релігійна чи громадянська, а національно-соціальна: “по одній стороні стояли повстанні українці, православні й уніати, а по другій стороні проти українських повстанців стали спільно католицькі поляки і православні москалі” [6, с. 300].

Н. Г. Стоколос наголошує, що “Коліївщина поклала, по суті, початок ліквідації уніатства в Україні, що завершилося остаточним скасуванням цієї церкви в 1839 р.” [10, с. 23].

Починаючи з 1770 р. вже російські війська долучилися до силового сценарію розв’язання протиріч між православними і католиками. На території Польщі цьому передувала політична акція, в основі якої лежали домовленості російської імператриці Катерини II та пруського короля Фрідріха II. Спираючись на проваджену ними політичну лінію, російський і пруський послы 29 вересня 1764 р. передали польському королеві меморандум, у якому вимагали повної релігійної свободи для некатоликів у Польщі, допущення їх до урядових посад на різних рівнях влади та доручення до повноправної роботи у сенаті православного Могилівського єпископа Юрія Кониського. Згодом російський посол висунув ще більші вимоги на захист православних. Прихід російських військ на територію Польщі лише сприяв тому, аби сейм пішов на задоволення висунутих у меморандумі вимог.

Природно, що ставлення до українського греко-католицизму у православній Російській імперії та у католицькій Австрії, на території якої виявилися Перемишльська, Львівська і Холмська єпархії, було зовсім різним. В основі церковної політики Австро-Угорської імперії було покладено принцип усамотійнення Церкви від закордонних впливів, включно з впливом Апостольського Престолу. Цей принцип базувався на особливому статусі австрійського цісаря, який носив титул “Імператора Священної Римської Імперії” або “Апостольської Величності”. Він вважався самодостатньою величиною, аби вінчати собою архітектоніку Церкви. Саме з цих причин Австрія виявила рівне ставлення до латинського, візантійського та вірменського обрядів і намагалася справедливо вирішувати міжконфесійні проблеми. Тут заборонялася зміна обряду, духовенство усіх церков користувалося широкими привілеями, а українці мали можливість зберегти свої культурні здобутки.

Водночас така політика активізувала проблему відродження Галицької митрополії, аби унезалежити українських греко-католиків від адміністративного підпорядкування митрополії Київській, центр якої географічно був поза межами Австро-Угорської імперії.

На відміну від Австро-Угорщини Російська імперія здійснює цілеспрямовану



політику, орієнтовану на обмеження можливостей як римсько-католицької, так і греко-католицької церков, що особливо чітко проявляється після цілковитої ліквідації Польської держави у 1793 та 1795 рр. Уже у 1793 р. Катерина II ініціює питання щодо офіційного скасування Берестейської унії, ліквідації греко-католицизму та приєднання греко-католиків до Православної Церкви.

Після другого поділу Польщі 1793 р. Волинь, Поділля, Північна Київщина були приєднані до Росії, а українці з унії знову повернулися до православної віри.

Державно-церковна політика Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., на Правобережній Україні, зокрема на Волині, а в другій половині XIX ст. на Холмщині і Підляшші відзначалася послідовним здійсненням ряду конфесійних трансформацій, спрямованих на ліквідацію Уніатської Церкви. Акція ліквідації Уніатської Церкви самодержавно-православними чинниками була складовою загальної насильницької антиукраїнської політики, розпочатою імператрицею Катериною II і продовженою Миколою I. Так, із 4-х єпархій Уніатської Церкви, що функціонували на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст., а це – Володимирська, Луцько-Острозька, Львівсько-Кам'янецька та Митрополича єпархії, на початок XIX ст. залишилася лише одна – Луцька [4, с. 9]. Імперська політика ліквідації Уніатської Церкви на Правобережжі проходила під гаслом “боротьби з латинством і полонізмом” греко-католиків, боротьба за неподільність “єдиного російського народу”, “єдинокровності великоросів і малоросів”. Така імперська політика переслідувала мету нівелювати національні особливості Уніатської Церкви, запроваджувати тріаду “православ'я, самодержавство, народність”, в якій саме “православ'ю” відводилася роль зросійщення України. Зазначимо, що на Лівобережжі в цей час царизм ліквідував залишки української державності (1764 р. скасовано гетьманство, а 1775 р. Запорозьку Січ). Головним завданням царизм бачив для себе ліквідацію в Україні тих сил, які противились політиці нівеляції національних особливостей, боролися за збереження автономних прав та жили ідеєю можливої європейської орієнтації.

З цією метою утворюється спеціальна місійна православна інституція, що існує за відчутної фінансової підтримки з боку держави. Очолює цю роботу єпископ Переяславський і Бориспільський Віктор Садновський. Однак держава не обмежується підтримкою місійної діяльності православних, а своїми актами (імператорськими указами) намагається пришвидшити ці процеси. У відповідності до цих наказів усі підлеглі імперії, чий батьки прийняли унію після 1595 р., повинні були повернутися до православ'я; усі церковні споруди, побудовані православними, також поверталися їм без урахування реальної конфесійної належності населення; було встановлено кількісну квоту на заснування парафії у кількості 100 родин, у разі меншої їх кількості вони прилучалися до найближчої парафії. Парафіяльне, а згодом і єпархіальне католицьке та греко-католицьке духовенство було усунуте від виконання своїх обов'язків, що породило проблему здійснення обрядів і таїнств. Така масована і скоординована акція дала відчутні результати. Лише за два роки в українських і білоруських землях понад 2300 церков перейшло в управління православного священначалля. 1795 р. під юрисдикцію Московського патріархату було передано всі василіянські монастирі, яких у Литовській, Білоруській та Руській провінціях нараховувалося 103. На 1839 р. монаших домів залишилося всього двадцять, а в них

сто сімдесят ченців [11, с. 302]. Наступ російської Церкви та царського уряду на УГКЦ тривав майже півстоліття, і тільки у 1797–1825 рр., за царювання Павла I та Олександра I, коли після смерті Катерини II репресивний антиукраїнський курс припинився, Греко-Католицька Церква відчула деяке полегшення і почала швидко відновлюватись.

Ставлення до Римсько-Католицької та Греко-Католицької церков відчутно змінилося за імператора Павла I, який посідав російський імператорський престол у 1797–1801 рр. Новий імператор мав добрі зв'язки з папою Пієм VI, з яким зустрічався ще у 1790 р. На його коронації у березні 1797 р. був присутній папський легат Варшавський нунцій Лаврентій Літт, якому були надані широкі повноваження у справі нормалізації відносин Апостольського Престолу з Російською імперією.

Апостольський Престол ставив питання про відновлення скасованих Катериною II Київської митрополії та єпархій і повернення єпископів на їхні кафедри; про повернення греко-католикам усіх церков і монастирів та належної до них маєтності; про свободу для католицьких віросповідань, відповідно до цілого ряду договорів, що стосувалися цієї проблеми.

Київська церковна провінція, хоч і без митрополита, була відновлена Павлом I у межах трьох єпархій: Полоцької, Луцької та Берестейської, що охоплювали Білорусь, Київщину, Поділля, Волинь, Литовське, Гредненське, Мінське та Курлиндське воєводства. Лише Олександр I, який в основному продовжив лінію становлення Російської держави за католицьких віровизнань, з 1806 р. повністю відновив Київську митрополію, поставивши на митрополита Полоцького архієпископа Іраклія Лісовського з титулом “Митрополит всіх з'єднаних у Росії”. Практично одночасно у 1807 р. українці – греко-католики, які мешкали на територіях Австро-Угорської імперії – добилися відновлення Галицької митрополії, що відповідало також і прагненням світської влади.

До складу Галицької митрополії увійшли три єпархії: Перемишльсько-Самбірська-Сеніцька, Холмсько-Бельзька та Львівсько-Галицько-Кашенецька. Галицький митрополит, відповідно до документів Апостольського Престолу, належав до виняткового сану “Верховних митрополитів” і за своїми правами та гідністю дорівнював митрополиту Київському, який мав права, близькі до патріарших.

Дещо іншим шляхом розвивався греко-католицизм у Закарпатті. В межах Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії Мукачівська єпархія під впливом мадярських магнатів не була долучена до Галицької митрополії, а підпорядкована естергомському архієпископові, примасу Угорщини. Так дуалістична сутність імперії, що складалася з Австрійського Цісарства та Угорського Королівства, позначилася на долі українців греко-католицького віросповідання, які і по сьогодні не мають церковно-адміністративної єдності в західноукраїнських землях.

На територіях Російської імперії відповідно до державної політики в галузі церковного життя періоду царювання Павла I та Олександра I, відчувалися зміни в механізмах управління церквою з боку держави. Так, у 1817 р. Синод було підпорядковано об'єднаному Міністерству духовних справ. Департамент духовних справ мав чотири відділи таких сповідань: греко-римського; римсько-католицького, греко-католицького і вірменського; протестантського; іудейського, магометанського та інших. Таким чином греко-католицизм був легітимізований і у системі державно-

церковних відносин. Однак уже 1824 р. діяльність об'єднаного міністерства було скасовано і усі структурні підрозділи департаменту духовних справ, окрім православного, відійшли до Міністерства внутрішніх справ, утворивши в ньому департамент іноземних сповідань, а відділ духовних справ греко-російського сповідання перейшов до відома обер-прокурора Синоду.

З приходом на царський престол у 1825 р. нового імператора Миколи I починається новий етап утисків державою греко-католиків.

Царський уряд приступив до реалізації нового плану знищення уніатства під умовною назвою “суворої послідовності”. Було розгромлено Василіанський чернечий орден і монастирі, які сприяли видавництву українських книг та розвитку українського шкільництва. Царат і Синод проводили політику запровадження “синодально-російських взірців церковності” і “російськості”, здійснювалися репресивні заходи щодо уніатської опозиції, усувалися від церковного управління національно налаштовані представники вищої церковної ієрархії, до складу керівництва Уніатської церкви вводилися або лояльні, або проросійськи налаштовані ієрархи, населення було позбавлене інформації про заплановані дії, чим ігнорувалася їхня згода на перехід у православ'я. На приєднаній до Росії Правобережній Україні відбувалася уніфікація і зросійщення церковно-релігійного життя, знищувалося все, що нагадувало про своєрідність, окремішність історичного розвитку України, її культури, соборності, духовності, релігійно-церковних традицій. На відміну від XVIII ст., коли Київську митрополію очолювали українці, у XIX ст. київськими митрополитами були лише росіяни. Утвердження у житті Української церкви ортодоксально-московської моделі призвело до фактичної ліквідації Київської митрополії і перетворення її на звичайну єпархію, зробивши Церкву елементом великоросійської самодержавної адміністрації. Ще однією особливістю канонічно-юрисдикційних змін у церковно-релігійному, духовному і культурному житті українців стало запровадження “купночиния”, що означало приведення всієї богослужбової практики до єдиного чину за візантійсько-московським зразком. Орієнтація на синодально-казенне православ'я передбачало в першу чергу забезпечення ментальних змін особливо у молодого покоління українців, які мали “очиститися” від “уніатських пережитків”.

Формальною причиною для реалізації такої політики прийнято вважати повстання 1831 р., що вибухнуло у Польському Князівстві, яке перебувало під російським протекторатом. Однак, як свідчать факти, ці події лише пришвидшували роботу, спрямовану на ліквідацію греко-католицизму. Сама ж вона розпочалася значно раніше і носила характер уніфікаційного заходу, спрямованого на зміцнення панівної церкви та жорсткої політичної уніфікації. Зокрема, ще у 1826 р. відповідно до царського указу заборонялося поширення духовної літератури українських греко-католиків, а наступного року вживалися більш широкі заходи, націлені на руйнування греко-католицизму. Очолює цю роботу волинський греко-католицький діяч Йосиф Семашко (1798–1868 рр.), який підготував відповідні документи, що лягли в основу антигреко-католицької акції державної влади. Робота по приєднанню греко-католиків (“заблудших уніатов”) до Московського патріархату носила різноманітний характер, але вже в 1832 р. так звану греко-з'єднану церковну Колегію, створену у 1828 р., було приєднано до Святійшого Синоду у якості однієї з його секцій.

Надалі ця робота набула ще більш планомірного характеру, тим більше, що її

очолили правлячі греко-католицькі єпископи та парафіяльне духовенство, яке з різних причин змушене було діяти у руслі державної політики в галузі церковного життя. В кінцевому підсумку 1838 р. чотири греко-католицьких єпископи та понад 1800 парафіяльних священиків у Полоцьку підготували так званий “Синодальний акт возз’єднання з православними”. Цей документ було підписано у лютому 1839 р. В ньому, зокрема, зазначалося: “За Божою ласкою були ми і раніше від нашої Давньої Матері і передусім від нашої російської Церкви не так далеко в душі віддалені, як радше розділені зовнішньою залежністю та прикрими подіями; тепер, однак, ми вже так, за ласкою Божою, до неї наблизилися, що вже немає потреби відновлювати нашу єдність з нею, хіба тільки її висловити відповідними словами”. Цього ж року на територіях, захоплених Росією, були остаточно ліквідовані Василіанські монастирі. Багатьох ченців-василіян, яких нараховувалося 500, ув’язнено у монастирських або державних в’язницях, заслано на каторжні роботи, де багато з них померли, чимало перейшло до Латинської Церкви або втекли до Галичини, де умови були дещо кращими. Більшість ченців змушена була шукати притулок у рідних та знайомих [10, с. 32].

З різних причин на території Російської імперії приєднання греко-католиків до Православної Церкви затрималося лише на території Холмської єпархії, і було завершено із застосуванням сили у травні 1875 р. Після цього Українська Греко-Католицька Церква продовжила своє існування лише на Підляшші, Галичині, Закарпатті та Буковині – українських землях, що увійшли до складу Австро-Угорської імперії і були об’єднані, як вже зазначалося, у відродженій 1807 р. Галицькій митрополії.

Рішення царської адміністрації про об’єднання греко-католицької Холмської єпархії, яка з 1815 р. була включена у Царство Польське Російської імперії, призвело до національної трагедії уніатів Холмщини і Підляшшя. Через ліквідацію Греко-Католицької Церкви, втрати українського населення Холмщини і Підляшшя за XIX – поч. XX ст. (з 1815 до 1914 р.), становили до півмільйона осіб. Не маючи ніякої іншої альтернативи, ніж режимне православ’я, зустрівшись із системною русифікацією, до якої місцеве населення поставилося різко негативно, українці Холмщини і Підляшшя воліли перейти в Римо-Католицьку Церкву з майбутнім прийняттям польської ідентичності, ніж піддатися політиці “обрусення” царського уряду. Державно-церковні органи Царства Польського в нових історичних умовах спрямували всі свої зусилля стосовно українців і в першу чергу греко-католицького духовенства Холмщини і Підляшшя по їх денационалізації і полонізуванню, що здійснювалися без жодних обмежень і контролю з боку центрального петербурзького уряду.

Реалізація складних моделей державно-церковних відносин на землях етноконфесійного “прикордоння” Холмщини і Підляшшя з боку російського самодержавства в XIX – на поч. XX ст. антиукраїнська політика санаційного уряду Польщі у міжвоєнні роки, Друга світова війна, після якої акціями переселення 1944–1946 рр. та операцією “Вісла” названі етнічні українські землі були позбавлені їх корінних мешканців [9, с. 1].

З точки зору обстоювання інтересів українства і Греко-Католицька і Православна церкви, що вийшли з Володимирської купелі і стали наступницями Київської митрополії, відіграли позитивну історичну роль. Важко співставити умови їхнього буття і силу уніфікаційної та денационалізаційної дії, що їм їх довелося пережити,

однак вони постають тією потугою, що допомогла зберегти культурну духовну ідентичність українців в умовах відсутності власної держави, а відтак і підтримку власних церков.

Значна частина українських земель після поділів Польщі опинилася в складі Австрії, а згодом Австро-Угорської імперії. “Державно-церковна політика австрійських цісарів (імператорів) була гнучкою і водночас рішучою стосовно підпорядкування церкви інтересам держави, підкорення церкви імператорському трону. Вона ні в чому не поступалася політиці російського самодержавства в релігійних питаннях. Уряд обмежував польсько-шляхетське свавілля в Галичині, не допускав насильницького впровадження латинського обряду для українців. Урядові заходи послаблювали контроль Апостольської столиці й особисто Римського Папи над греко-католиками. Всі ці заходи здійснювалися в ході реформ Йосифа II, тому їх названо “йосифіантськими” [10, с. 102].

Австрія, будучи державою католицькою, як і Польща, проводила цілеспрямовану політику послаблення впливу й обмеження влади Апостольського престолу на підвладних їй територіях, а австрійський католицизм не мав того шовіністичного забарвлення, притаманного польському. Постійно видавалися цісарські (імператорські) закони, якими суворо регулювалися державно-церковні відносини, обмежувалася сфера державної юрисдикції. Папські енцикліки, були, бреше оприлюднювалися лише з дозволу імператора, й тому про більшість з них у імперії просто не знали. У зазначеному контексті світською владою закривалися папські суди, єпископам заборонялися безпосередньо (без імператорської санкції) контактувати з Апостольською Столицею та особисто з Папою, сімейно-шлюбне законодавство з церковної юрисдикції передавалося у державне провадження, заборонялися релігійні товариства і братства, державній регламентації підлягали богослужіння, функціонування і закриття діючих монастирів тощо [7, с. 107-109]. Домінування трону над вівтарем в Австро-Угорщині забезпечувало рівноправне становище католицької та уніатської церков, що дало підставу називати Греко-Католицьку Церкву Габсбурзькою Церквою. Загалом втручання Австрійської держави у справи Греко-Католицької Церкви, домінування держави над Церквою, перевага імператора над Римським Папою в усіх ділянках церковно-релігійного життя загалом оцінюється як позитивне з національної точки зору.

Впродовж усього XIX ст. Українська Греко-Католицька Церква виступає оборонницею прав і свобод українства в Австро-Угорщині. Усі сім очільників Галицької митрополії: Антон Ангелович, Михайло Левицький, Григорій Яхимович, Спиридон Литвинович, Йосиф Сембрантович, Сильвестр Сембратович та Юліан Сас-Куїльвський – впродовж століття вживали кроків, націлених на збереження та консолідацію українства. До їхніх заслуг слід віднести збереження в Галичині юліанського календаря та відзначення греко-католицьких офіційних церковних свят; утворення у 1848 р. політичної організації українців “Головної Руської Ради”, що протистояла мадяризації та окатоличенню українства; створення культурно-освітніх інституцій, таких як, “Народний дім” та “Галицько-Руська Матиця”; скликання у тому ж 1848 р. Собору руських учених у Львові, 90 відсотків учасників якого були священники; постійне обстоювання прав українців у мовному питанні, збереженні власного обряду та врегулювання відносин між кліром грецького та латинського

обрядів, чому було присвячено т. з. “Конкордію” 1863 р., що регулювала ці питання; утворення таких всенародних інституцій як “Просвіта”, “Рідна школа”, “Сільський господар”, “Народна торгівля”, товариство взаємного кредитування “Дністер” тощо, які консолідували зусилля українців у галузях освіти, просвітницької діяльності, сільськогосподарської культури, кооперативного руху.

Державно-церковні відносини на Закарпатті (унію прийнято у квітні 1646 р.) носили на собі відбиток зовнішніх впливів австрійського, а згодом австро-угорського уряду, спрямованих на мадяризацію краю. У XIX ст. етнічній самобутності карпато-українців (63,8%), які сповідували греко-католицизм, крім мадяризації (угорська меншина – 6,23%, румунська – 20,89%, словацька – 0,94%), у 20-і роки XX ст. після входження Закарпаття до складу Чехословаччини, загрожувала експансія російського православ'я, яке підтримував чеський уряд [10, с. 152, 147, 156].

Отже, півторастолітній період різноманітних трансформацій державно-церковних відносин за умов бездержавності України, панування кріпосного права характеризується спробою спрямувати релігійно-церковне життя у русло імперських завдань Російської та Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперій, якщо не зовсім знищити, то перебудувати на свій геополітичний кшталт, позбавивши український народ духовного і морального керівництва, вилучити організаційні основи українського національного руху. Українські церковно-конфесійні справи ставали об'єктом протиріч світових політичних і державних імперських устремлінь як із Сходу так і з Заходу. Політика іноземних держав деформувала релігійну свідомість, вела до дезорганізації та деградації церковного устрою українців.

#### **Використані джерела:**

1. *Архиепископ Игорь Ісиченко.* Загальна церковна історія. – Х. : Акта, 2001. – 608 с.
2. Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1596–1839 років. – 296 с.
3. *Буланова Н. М.* Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2007. – 18 с.
4. *Лось В. Е.* Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII–XIX ст.: джерелознавчий аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К, 2007. – 18 с.
5. *Лотоцький О., проф.* Автокефалія. – Том II. – Нариси історії автокефальних церков. – Варшава, 1938. – 600 с.
6. *Мірчук П.* Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк : НТШ, 1973. – С. 177. Цит. за: Шкраб'юк П. Монаший Чин Отців Василян у національному житті України. – Львів : ВВП “Місіонер”, 2005. – 439 с.
7. Начерк Истории унии Русской Церкви с Римом. – Львов, 1896. – С. 107-109.
8. *Никольский Н. М.* История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 604 с.
9. *Слободян В. М.* Церкви Хомської єпархії : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2006. – 18 с.
10. *Стоколос Н. Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. – Рівне, 2003. – 408 с.
11. *Шкраб'юк П. В.* Монаший Чин Отців Василян у національному житті України. – Львів : ВВП “Місіонер”, 2005. – 439 с.

*Андрусішин Б. І., Бондаренко В. Д. Государственно-церковные отношения в украинских землях под знаком крепостного права (20-е гг. XVIII - середина XIX в.в.).*

*Авторы раскрывают особенности государственно-церковных отношений в украинских землях с 20-х гг. XVIII в. до середины XIX в., преобразования Церкви в Российской империи в орудия государственного управления.*

**Ключевые слова:** “Святейший Украинский Синод”, Российская империя, Феофан Прокопович, Украинская Греко-Католическая Церковь, Киевская митрополия, Православная Церковь, Римо-Католическая Церковь, Галицкая митрополия, государственно-церковные отношения.

*Andrusyshin B. I., Bondarenko V. D. State-church relations in the Ukrainian lands under the sign of serfdom (20's of the XVIII century – mid. XIX century).*

*Authors reveal the features of church-state relations in the Ukrainian lands from the 20's XVIII century to the middle of the XIX century, turning the Church into the Russian Empire in the instrument of public administration.*

**Keywords:** “The Holy Synod of the Ukrainian”, Russian Empire, Theophanes Prokopovych Ukrainian Greek Catholic Church, Kyiv Metropolis Orthodox Church, the Roman Catholic Church, Galician Metropolis, state-church relations.

## КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.553(477)

*Беспалий В. В.  
Національний педагогічний університет  
імені М. П. Драгоманова*

### ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.

*У статті проаналізовано та досліджено принципи місцевого самоврядування в Україні. Визначені найбільш важливі проблеми місцевого самоврядування при тлумаченні принципів місцевого самоврядування в Україні. Дані найбільш оптимальні визначення та їх роз'яснення. За основу було взято найбільш поширенні тлумачення, а також проаналізовані праці багатьох вчених.*

**Ключові слова:** місцеве самоврядування, принцип, органи, депутати.

Аналіз сучасної юридичної літератури свідчить про підвищення уваги науковців до питань принципів місцевого самоврядування, їх важливість та їх додержання. Актуальність вивчення проблематики принципів місцевого самоврядування зумовлена наступними обставинами: значенням того, що принципи відображають головну суть і природу даного інституту; принципи є основними засадами формування місцевого самоврядування; тлумачення принципів місцевого самоврядування є дещо неоднозначними.

До вагомих досліджень цього напрямку віднесемо наукові праці Б. П. Андресюка, М. О. Баймуратова, Ю. Ю. Бальція, О. В. Батанова, В. І. Борденюка, М. П. Воронова, В. А. Грігор'єва, Р. К. Давидова, О. М. Кампа, О. О. Карлова, О. О. Коваленка, М. І. Корнієнка, В. В. Кравченка, В. В. Медведчука, М. Ф. Орзіха,